

पत्रकारितेचा इतिहास

Mr. Arun Antaram Kulkarni

Assistant Professor, Department of Marathi, University College of Arts & Social Sciences, Osmania University, Hyderabad 5000

प्रस्तावना:

प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी पत्रकारितेच्या इतिहासाचा आढावा घेण्यात आला आहे. पत्रकारिता म्हणजे समाजात घडलेल्या घटना, समस्या आणि विचार लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य होय. या शोधनिबंधात पत्रकारितेचा अर्थ, त्याचे महत्त्व आणि मराठी पत्रकारितेच्या विकासाचे विविध टप्पे स्पष्ट केले आहेत. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या 'दर्पण' वृत्तपत्रापासून सुरू झालेला मराठी पत्रकारितेचा प्रवास स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात कसा विकसित झाला, याची माहिती दिली आहे. समाजसुधारकांच्या विचारांना व्यासपीठ मिळवून देण्यात, स्वातंत्र्य चळवळीत जनजागृती करण्यात आणि स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही मूल्यांचे जतन करण्यात पत्रकारितेने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करत आज मराठी पत्रकारिता विविध माध्यमांतून कार्यरत आहे.

पत्रकारिता म्हणजे समाजात घडलेल्या घटना, घडामोडी, समस्या आणि विचार लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य होय. हे कार्य विविध माध्यमांद्वारे केले जाते, जसे की वृत्तपत्रे, मासिके, दूरदर्शन, रेडिओ आणि इंटरनेट. पत्रकारिता हे केवळ बातम्या देणे नाही, तर त्या बातम्यांचे विश्लेषण करणे, त्यावर भाष्य करणे आणि लोकांना सत्य माहिती देणे देखील आहे.

पत्रकारितेचा अर्थ:

- १) **माहिती देणे:** पत्रकारितेचे प्राथमिक कार्य लोकांना त्यांच्या आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांची आणि जगातील महत्त्वाच्या घडामोडींची माहिती देणे आहे. ही माहिती निष्पक्ष आणि सत्य असावी लागते.
- २) **शिक्षण आणि जागृती:** पत्रकारिता लोकांना शिक्षण देण्याचे आणि त्यांना विविध सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विषयांवर जागरूक करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. चांगल्या पत्रकारितेमुळे लोकांना योग्य दृष्टिकोन मिळतो.
- ३) **विश्लेषण आणि भाष्य:** केवळ बातम्या देणे पुरेसे नाही, तर पत्रकार त्या बातमीचा अर्थ लावतात, तिचे विश्लेषण करतात आणि त्याचे समाजावर काय परिणाम होतील याबद्दल आपले विचार व्यक्त करतात.

- ४) **लोकशाहीचा आधारस्तंभ:** पत्रकारिता लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानला जातो. ती सरकार आणि लोकांमध्ये संवाद साधण्याचे कार्य करते. लोकांचे प्रश्न आणि समस्या सरकारपर्यंत पोहोचवण्याचे आणि सरकारच्या धोरणांवर लक्ष ठेवण्याचे काम पत्रकार करतात. यामुळे शासनावर लोकांचा अंकुश राहतो.
- ५) **मनोरंजन:** काही प्रकारची पत्रकारिता, जसे की लाईफस्टाइल आणि मनोरंजन क्षेत्रातील बातम्या, लोकांचे मनोरंजन करण्याचे काम देखील करते.
- ६) **शोध पत्रकारिता:** काही पत्रकार खोलवर संशोधन करून समाजातील भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार आणि अन्याय उघडकीस आणतात. याला शोध पत्रकारिता म्हणतात आणि याचे समाजात मोठे महत्त्व आहे.

पत्रकारितेचे महत्त्व:

पत्रकारिता समाजात अनेक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

- १) **सत्य आणि निष्पक्ष माहिती:** लोकांना सत्य आणि निष्पक्ष माहिती पुरवून योग्य निर्णय घेण्यास मदत करते.
- २) **जबाबदार नागरिक:** लोकांना त्यांच्या हक्कांबाबत आणि जबाबदाऱ्यांबाबत जागरूक करून जबाबदार नागरिक बनण्यास प्रोत्साहन देते.
- ३) **सामाजिक बदल:** समाजातील अन्याय आणि समस्यांवर आवाज उठवून सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास मदत करते.
- ४) **लोकशाहीचे संरक्षण:** सरकार आणि इतर संस्थांवर लक्ष ठेवून लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करते. एकंदरीत, पत्रकारिता हे समाजासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आणि आवश्यक कार्य करते. प्रस्तूत शोधनिबंधात 'पत्रकारितेचा इतिहास' याचा विचार आपण करणार आहोत. तत्पूर्वी पत्रकारिता म्हणजे काय? पत्रकारितेचे महत्त्व या ठिकाणी प्रस्तूत केले आहे. म्हणून पत्रकारिता हे माहिती, शिक्षण, विश्लेषण आणि लोकशाहीच्या संरक्षणाचे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. त्यासाठी पत्रकारितेचे इतिहास आपण विस्तारपूर्वक पाहणार आहोत.

शब्दसूची:

पत्रकारिता, इतिहास, बाळशास्त्री जांभेकर, दर्पण, केसरी, मराठा, सुधारक, मूकनायक, बहिष्कृत भारत, समाज सुधारणा, लोकशाही, तंत्रज्ञान, माध्यम, वृत्तपत्र, मासिक.

पत्रकारितेचा इतिहास:

मराठी पत्रकारितेचा इतिहास हा भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. याची सुरुवात 19 व्या शतकात झाली आणि आज मराठी पत्रकारिता विविध माध्यमांतून लोकांपर्यंत

पोहोचत आहे.

मराठी पत्रकारितेचे महत्वाचे टप्पे:

1. सुरुवातीचा काळ (19 वे शतक):

अ) **दर्पण (1832)**: बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 6 जानेवारी 1832 रोजी 'दर्पण' हे पहिले मराठी वृत्तपत्र सुरु केले. याच दिवसाला महाराष्ट्रात पत्रकार दिन म्हणून साजरा केले जाते. 'दर्पण' मराठी आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांमध्ये प्रकाशित होत असे. याचा उद्देश भारतीयांना 'देश-काळ-परिस्थिती' आणि 'परदेशी राजव्यवहारा'चे ज्ञान देणे हा होता.

ब) **मुंबई अखबार (1840)**: हे पहिले पूर्णपणे मराठी वृत्तपत्र होते. ब्रिटिश सरकारच्या अधिकृत घडामोडी लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचं माध्यम म्हणून या वृत्तपत्राकडे पहिले जाते. सुरुवातीला फक्त इंग्रजीमध्ये हे वृत्तपत्र प्रकाशित केले जात होते. पण पुढे मराठी भाषेतील आवृत्ती सुरु करण्यात आली. यामध्ये सरकारी आदेश, कायदे, निविदा, न्यायालयीन निर्णय, परवाने यासारखी माहिती प्रसिद्ध केली जात असे. जनसामान्यांना ब्रिटिश प्रशासनाची माहिती देणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते. तत्कालीन मराठी समाजात शासनाची पारदर्शकता वाढवण्यास या वृत्तपत्राने मदत झाली.

क) **दिग्दर्शन (1840)**: बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सुरु केलेले हे मासिक साहित्य, इतिहास आणि तत्त्वज्ञान या विषयांना वाहिलेले होते. 'दिग्दर्शन'चा पहिला अंक 1 मे 1840 रोजी प्रकाशित झाला. या मासिकाचा उद्देश विविध ज्ञानशाखांमधील माहिती मराठी वाचकांपर्यंत पोहोचवणे हा होता. 'दिग्दर्शन' मासिकातून बाळशास्त्री जांभेकर यांनी भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थ विज्ञान, निसर्ग विज्ञान, व्याकरण, गणित, तसेच भूगोल आणि इतिहास यांसारख्या विविध विषयांवरील लेख प्रकाशित करत असत. या मासिकात विषयांची अधिक चांगली समज यावी यासाठी बाळशास्त्री जांभेकर नकाशे आणि आकृत्यांचाही समावेश करत होते. या मासिकाचे संपादक म्हणून त्यांनी पाच वर्षे काम पाहिले.

'दिग्दर्शन' मासिकाच्या माध्यमातून बाळशास्त्री जांभेकर यांनी मराठी वाचकांना ज्ञान आणि माहितीच्या एका नवीन जगात नेले. विविध विषयांवरील माहिती सोप्या भाषेत उपलब्ध करून देऊन त्यांनी लोकशिक्षणाच्या कार्यात महत्वाचे योगदान दिले. हे मासिक तत्कालीन मराठी पत्रकारितेतील एक महत्वाचा टप्पा मानले जाते.

ड) **ज्ञानोदय (1842)**: 'ज्ञानोदय' ची सुरुवात मासिक म्हणून झाली. अमेरिकन मिशनऱ्यांचा मुख्य उद्देश ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे हा होता. त्यामुळे सुरुवातीच्या अंकांतून ख्रिस्ती धर्म आणि विचारसरणी यावर भर दिला जात होता. मात्र, यासोबतच ज्ञान आणि विज्ञानाच्या बातम्या व लेख देखील यात समाविष्ट केले जात होते. 'ज्ञानोदय'चे पहिले संपादक रेव्हंड हेन्री बॅलंटाईन हे होते. मराठी विभागाचे संपादन शाहूराव कुकडे यांनी केले. त्यानंतर रेव्हंड ना. वा. टिळक (1900 ते 1919) आणि त्यांचे पुत्र देवदत्त

नारायण टिळक (1931 पर्यंत) यांनीही या मासिकाचे संपादन केले. 'ज्ञानोदय' सुरुवातीला अहमदनगरमधून प्रकाशित होत असे. काही काळानंतर त्याचे प्रकाशन मुंबईतूनही झाले. कालांतराने ते पुन्हा अहमदनगरला स्थलांतरित झाले. सुरुवातीला मासिक असलेले 'ज्ञानोदय' नंतर पाक्षिक आणि साप्ताहिक म्हणूनही प्रकाशित झाले. सध्या हे मासिक स्वरूपात अहमदनगरमधून प्रकाशित होते. 'ज्ञानोदय' हे केवळ धार्मिक विचारांचे प्रसार करणारे मासिक नव्हते, तर ते तत्कालीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींवरही भाष्य करत असे. मराठी पत्रकारितेच्या इतिहासात या मासिकाचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. प्रसिद्ध लेखक दे. द. खानोलकर यांनी 'ज्ञानोदया'तील लेखांच्या आधारे 'एकोणिसाव्या शतकातला महाराष्ट्र' हे पुस्तक संपादित केले आहे, यावरून या मासिकाच्या ऐतिहासिक महत्त्वाचा अंदाज येतो. एकंदरीत, 'ज्ञानोदय' हे मराठीतील एक जुने आणि महत्त्वपूर्ण मासिक आहे. ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने हे मासिक सुरु झाले असले तरी, या मासिकाने सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ज्ञानाच्या क्षेत्रातही आपले महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

इ) **प्रभाकर (1841):** भाऊ महाजन यांनी सुरु केलेले हे वृत्तपत्र सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय विचारांना महत्त्व देत असे. 'प्रभाकर' हे त्या काळातील एक प्रभावी आणि निर्भीड वृत्तपत्र म्हणून ओळखले जाते. भाऊ महाजन यांनी सरकारी नोकरी किंवा मेहरबानीची अपेक्षा न ठेवल्याने ते स्पष्ट आणि परखड लेखन करत होते. या वृत्तपत्रातून सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि आर्थिक विषयांवर भाष्य केले जात होते. प्रसिद्ध समाजसुधारक लोकहितवादी ऊर्फ गोपाळ हरी देशमुख यांनी त्यांची प्रसिद्ध 'शतपत्रे' याच 'प्रभाकर' साप्ताहिकातून १८५० च्या दशकात लिहीली. या पत्रांमधून त्यांनी समाजातील रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धांवर कठोर टीका केली आणि समाजसुधारणेचे विचार मांडले. 'प्रभाकर'ने ब्रिटिश राजवटीवरही टीका केली आणि लोकांमध्ये सामाजिक व राजकीय जागृती निर्माण करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. 'प्रभाकर' हे त्या काळातील महत्त्वाच्या वृत्तपत्रांपैकी एक होते. भाऊ महाजन यांच्या निर्भीड लेखणीमुळे आणि लोकहितवादींच्या 'शतपत्रां'मुळे या साप्ताहिकाने लोकांच्या विचारांना नवी दिशा दिली आणि समाजसुधारणेच्या चळवळीला बळ दिले. भाऊ महाजन यांनी 'प्रभाकर'च्या माध्यमातून मराठी पत्रकारितेत एक महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. हे मासिक सुमारे २० वर्षे अव्याहतपणे चालले आणि तत्कालीन समाजासाठी एक महत्त्वाचे व्यासपीठ ठरले.

या सुरुवातीच्या वृत्तपत्रांनी लोकांमध्ये सामाजिक आणि राजकीय जागृती निर्माण करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. विधवा पुनर्विवाह, शिक्षण आणि रूढीवादी विचारसरणीवर त्यांनी आवाज उठवला व सामाजिक सुधारणा करण्याचे, घडवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

2. सामाजिक सुधारणांचा काळ (उत्तर 19 वे शतक):

या काळात अनेक वृत्तपत्रे आणि मासिकांमधून समाजसुधारकांच्या विचारांना स्थान मिळाले.

अ) **केसरी (1881):** बाळ गंगाधर टिळक यांनी सुरु केलेली ही वृत्तपत्रे राष्ट्रीय चळवळीसाठी महत्त्वाचे

माध्यम ठरली. 'केसरी'ची सुरुवात ४ जानेवारी १८८१ रोजी झाली. बाळ गंगाधर टिळक आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांनी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' ची स्थापना केल्यानंतर 'केसरी' आणि 'मराठा' ही दोन वृत्तपत्रे सुरु केली. 'मराठा' हे इंग्रजी वृत्तपत्र होते. सुरुवातीला दोन्ही वृत्तपत्रांचे संपादक आगरकर होते. मात्र, काही वर्षांनंतर टिळक आणि आगरकर यांच्यात वैचारिक मतभेद झाले आणि १८८७ मध्ये आगरकरांनी 'केसरी' आणि 'मराठा'च्या संपादकपदाचा राजीनामा दिला. त्यानंतर टिळकांनी 'केसरी'चे संपादन स्वतःच्या हाती घेतले आणि ते त्यांच्या निधनापर्यंत (१९२०) त्याचे संपादक राहिले. 'केसरी'चा मुख्य उद्देश लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना जागृत करणे, ब्रिटिश सरकारविरोधात आवाज उठवणे आणि स्वराज्याची मागणी करणे हा होता. यासोबतच सामाजिक आणि शैक्षणिक विषयांवरही 'केसरी'मधून विचार व्यक्त केले जात होते.

'केसरी' आपल्या प्रखर आणि निर्भीड लेखनासाठी ओळखले जात होते. बाळ गंगाधर टिळक आपल्या प्रभावी आणि ओजस्वी शैलीतून ब्रिटिश सरकारवर कठोर टीका करत असत. त्यांच्या लेखनामुळे लोकांमध्ये देशभक्तीची भावना अधिक तीव्र झाली. 'केसरी' हे लोकमान्य टिळकांच्या विचारांचे प्रभावी माध्यम बनले. त्यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण लेख 'केसरी'मधून लिहिले, त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यातील लोकांना प्रेरणा दिली. 'केसरी' लवकरच भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे एक महत्त्वाचे मुखपत्र बनले. त्याचे विचार आणि बातम्या दूरदूरपर्यंत पोहोचत असत. 'केसरी'तून केवळ राजकारणच नव्हे, तर 'केसरी'ने सामाजिक आणि शैक्षणिक विषयांवरही आपले मत मांडले. सुरुवातीच्या काळात आगरकरांनी समाजसुधारणेच्या विचारांना महत्त्व दिले. टिळकांनी 'केसरी'च्या माध्यमातून शिवाजी महाराजांच्या कार्याचा गौरव केला आणि गणेशोत्सवाला सार्वजनिक स्वरूप देऊन लोकांना एकत्र आणण्याचे कार्य केले.

'केसरी' वृत्तपत्राने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. लोकमान्य टिळकांच्या प्रभावी नेतृत्वाखाली या वृत्तपत्राने जनसामान्यांमध्ये राष्ट्रप्रेम आणि स्वराज्याची तीव्र इच्छा निर्माण केली. आजही 'केसरी' हे मराठी पत्रकारितेतील एक महत्त्वाचे आणि ऐतिहासिक वृत्तपत्र मानले जाते. एकंदरीत, 'केसरी' हे केवळ एक वृत्तपत्र नव्हते, तर ते भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक शक्तिशाली शस्त्र होते, ज्याने लाखो लोकांना स्वराज्याच्या ध्येयासाठी प्रेरित केले.

ब) मराठा (1881): बाळ गंगाधर टिळक आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांनी या वृत्तपत्राची स्थापना केली. 'मराठा'चे पहिले संपादक गोपाळ गणेश आगरकर होते. काही काळानंतर बाळ गंगाधर टिळकांनीही याचे संपादन केले. 'मराठा' वृत्तपत्राचा मुख्य उद्देश भारतातील आणि बाहेरील इंग्रजी भाषिक लोकांपर्यंत भारतीय जनतेचे विचार, समस्या आणि राष्ट्रीय चळवळीची माहिती पोहोचवणे हा होता. तत्कालीन ब्रिटिश अधिकारी आणि पाश्चात्य विचारवंतांपर्यंत भारतीयांची बाजू प्रभावीपणे मांडणे हा या वृत्तपत्राचा उद्देश होता. 'मराठा' मधून भारतीय राजकारण, समाजकारण आणि अर्थकारणावर विचार व्यक्त केले जात होते. 'मराठा' हे वृत्तपत्र इंग्रजी भाषेत असल्याने या वृत्तपत्राने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारतीय बाजू मांडण्यास

मदत केली. 'मराठा वृत्तपत्राने'ने उदारमतवादी आणि राष्ट्रवादी विचारसरणीचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. या वृत्तपत्रातून टिळक आणि आगरकर यांचे प्रभावी लेख प्रकाशित होत असत, ज्यामध्ये ब्रिटिश धोरणांवर टीका आणि भारतीय आकांक्षांना वाचा फोडली जात होती. 'मराठा' वृत्तपत्राने भारतीय संस्कृती, इतिहास आणि तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व इंग्रजी वाचकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. कालांतराने या वृत्तपत्रांच्या व्यवस्थापनात बदल झाले, परंतु भारतीय पत्रकारितेच्या इतिहासात 'मराठा'चे योगदान नेहमीच महत्त्वपूर्ण राहिले.

क) **सुधारक (1888):** 'सुधारक' हे वृत्तपत्र गोपाळ गणेश आगरकर यांनी १८८८ साली सुरू केले. 'सुधारक' हे वृत्तपत्र सामाजिक सुधारणांच्या विचारांना समर्पित होते आणि त्या काळात त्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान होते. 'सुधारक' हे वृत्तपत्र मराठी आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांमध्ये एकाच वेळी प्रकाशित होत असे. मराठी भाषाचे संपादन आगरकर स्वतः करत होते, तर इंग्रजी भाषाचे संपादन नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी काही काळ केले. 'सुधारक'चा मुख्य उद्देश समाजात पुरोगामी विचार आणि सामाजिक सुधारणांचा प्रसार करणे हा होता. आगरकर हे बालविवाह, जातीय भेद, अस्पृश्यता आणि स्त्रियांची दुर्दशा यांसारख्या सामाजिक समस्यांवर कठोर टीका करत आणि त्याविरुद्ध आवाज उठवत.

'सुधारक'ची भाषा स्पष्ट, तर्कशुद्ध आणि परखड होती. आगरकर कोणतीही तडजोड न करता आपले विचार निर्भीडपणे मांडत होते. या वृत्तपत्रातून सामाजिक रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धांवर कठोर टीका केली जात होती. स्त्रियांचे शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि जातीय समानता यांसारख्या सुधारणांवर 'सुधारक'ने विशेष भर दिला. 'सुधारक' वृत्तपत्राने राजकीय विषयांवरही आपले विचार मांडले, परंतु त्याचा मुख्य भर सामाजिक सुधारणांवर होता. आगरकरांचे प्रभावी आणि विचारप्रवर्तक अग्रलेख 'सुधारक'चे वैशिष्ट्य होते.

'सुधारक' वृत्तपत्राने महाराष्ट्रातील सामाजिक आणि वैचारिक वातावरणाला महत्त्वपूर्ण दिशा दिली. गोपाळ गणेश आगरकरांच्या प्रभावी लेखणीतून समाजातील अन्याय आणि रूढीवादी विचारसरणीवर कठोर प्रहार करण्यात आला. या वृत्तपत्राने अनेक तरुण वाचकांना पुरोगामी विचारांकडे आकर्षित केले आणि समाजसुधारणेच्या चळवळीला बळ दिले. 'सुधारक' हे त्या काळातील महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी वृत्तपत्रांपैकी एक मानले जाते. गोपाळ गणेश आगरकर यांचे कार्य आणि 'सुधारक' वृत्तपत्राचे योगदान आजही महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात आदराने स्मरले जाते.

3. स्वातंत्र्य चळवळीचा काळ (20 वे शतक):

या काळात मराठी पत्रकारितेने स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय भूमिका बजावली. अनेक वृत्तपत्रांनी ब्रिटिश सरकारविरोधात आवाज उठवला आणि लोकांना एकत्र आणण्याचे काम केले.

अ) 'मूकनायक' (1920): 'मूकनायक' हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुरु केलेले एक महत्त्वपूर्ण वृत्तपत्र होते. त्यांनी हे वृत्तपत्र ३१ जानेवारी १९२० रोजी सुरु केले. 'मूकनायक' वृत्तपत्राचा मुख्य उद्देश दलित आणि अस्पृश्य समाजाच्या व्यथा, दुःख आणि समस्या समाजासमोर मांडणे हा होता. या समाजाला त्यांची बाजू प्रभावीपणे मांडण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे आणि त्यांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवणे हा बाबासाहेबांचा मुख्य उद्देश होता. 'मूकनायक' हे दलित समाजाचे पहिले प्रभावी वृत्तपत्र मानले जाते. यापूर्वी त्यांच्या समस्यांना योग्य आणि प्रभावी माध्यम उपलब्ध नव्हते. या वृत्तपत्रातून अस्पृश्यतेमुळे होणारे अन्याय, जातीय भेद आणि समाजातील विषमतेवर कठोर टीका केली जात असे. डॉ. आंबेडकरांनी या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून दलित समाजाला आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वासाची प्रेरणा दिली. 'मूकनायक' वृत्तपत्राने शिक्षण, सामाजिक समानता आणि राजकीय हक्कांसाठी संघर्ष करण्याची गरज यावर भर दिला. या वृत्तपत्रातून समाजातील सनातनी विचारसरणी आणि जातीयवादी वृत्तीवर परखड भाष्य केले जात असे.

ब) बहिष्कृत भारत (1927): 'बहिष्कृत भारत' हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुरु केलेले आणखी एक महत्त्वाचे वृत्तपत्र होते. हे वृत्तपत्र त्यांनी १९२७ मध्ये सुरु केले. 'मूकनायक' नंतर दलित समाजाच्या हक्कांसाठी आणि त्यांच्या समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी बाबासाहेबांनी हे वृत्तपत्र सुरु केले. 'बहिष्कृत भारत' वृत्तपत्राने दलित चळवळीला अधिक संघटित आणि प्रभावी बनवले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांना व्यापक स्तरावर पोहोचवण्यासाठी हे वृत्तपत्र एक महत्त्वाचे माध्यम ठरले. या वृत्तपत्रातून त्यांनी अस्पृश्य समाजाला आत्मसन्मानाने जगण्याचा आणि आपल्या हक्कांसाठी लढण्याचा संदेश दिला. 'बहिष्कृत भारत' हे दलित समाजाच्या सामाजिक आणि राजकीय इतिहासातील एक महत्त्वाचे आणि प्रेरणादायी वृत्तपत्र आहे. या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी दलित समाजाला केवळ त्यांच्या समस्यांची जाणीव करून दिली नाही, तर त्या समस्यांवर मात करण्यासाठी कृती कार्यक्रमही दिला. 'बहिष्कृत भारत'ने दलित समाजाला एक नवी ओळख आणि लढण्याची ताकद दिली.

क) काळ (1907): 'काळ' वृत्तपत्राची सुरुवात १९०७ मध्ये नाशिक येथे झाली. राष्ट्रीय विचारांचे प्रभावी माध्यम म्हणून 'काळ' वृत्तपत्रास ओळखले जाते. या वृत्तपत्राने स्वातंत्र्य चळवळीत आणि सामाजिक प्रश्नांवर महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या वृत्तपत्राचे संस्थापक आणि संपादक शिवराम महादेव परांजपे (शि. म. परांजपे) हे होते. ते एक प्रखर राष्ट्रवादी आणि प्रभावी वक्ते व लेखक म्हणून ओळखले जातात. 'काळ' वृत्तपत्राचा मुख्य उद्देश जनतेमध्ये राष्ट्रवादाची भावना जागृत करणे, ब्रिटिश सरकारविरोधात आवाज उठवणे आणि सामाजिक प्रश्नांवर निर्भीडपणे विचार मांडणे हा होता. 'काळ' वृत्तपत्राची भाषा अत्यंत प्रभावी, ओजस्वी आणि सरकारवर थेट प्रहार करणारी होती. परांजपे यांच्या लेखणीत एक खास प्रकारची धार होती, जी वाचकांना आकर्षित करत असे. या वृत्तपत्रातून ब्रिटिश सरकारच्या अन्यायकारक धोरणांवर

कठोर टीका केली जात असे. 'काळ'ने स्वदेशी, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षणाच्या विचारांचा जोरदार पुरस्कार केला. सामाजिक रूढी, जातीय भेद आणि अंधश्रद्धांवरही 'काळ'ने आपले परखड मत मांडले. परांजपे यांच्या प्रभावी अग्रलेखांमुळे 'काळ' अल्पावधीतच लोकप्रिय झाले आणि त्याला मोठ्या प्रमाणात वाचकवर्ग लाभला. 'काळ' वृत्तपत्राने अनेक तरुण कार्यकर्त्यांना स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्याची प्रेरणा दिली. 'काळ' वृत्तपत्राने नाशिक आणि आसपासच्या परिसरात राष्ट्रीय विचारांची मोठी लाट निर्माण केली. ब्रिटिश सरकारने अनेकदा 'काळ'वर दडपण आणण्याचा प्रयत्न केला, परंतु परांजपे यांनी आपल्या भूमिकेशी तडजोड केली नाही. 'काळ' हे त्या काळातील पत्रकारितेचा एक ज्वलंत आणि प्रेरणादायी नमुना आहे. शि. म. परांजपे यांचे 'काळ' वृत्तपत्र भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील एक महत्वाचे आणि स्मरणीय योगदान आहे. त्यांच्या निर्भीड लेखणीने अनेक पिढ्यांना प्रेरणा दिली.

ड) 'प्रहार' (1939): 'प्रहार' हे मराठी भाषेतील एक दैनिक वृत्तपत्र आहे. याची सुरुवात आचार्य अत्रे यांनी १९३९ साली केली. आचार्य अत्रे हे एक लोकप्रिय लेखक, पत्रकार, वक्ते आणि शिक्षणतज्ज्ञ होते. त्यांच्या प्रभावी आणि विनोदी शैलीमुळे 'प्रहार'ने अल्पावधीतच वाचकांमध्ये आपले स्थान निर्माण केले. 'प्रहार'चा मुख्य उद्देश समाजातील अन्याय, भ्रष्टाचार आणि ढोंगीपणावर आपल्या खास शैलीत 'प्रहार' करणे, म्हणजेच कठोर टीका करणे हा होता. यासोबतच राष्ट्रीय विचार आणि सामाजिक प्रश्नांवर प्रभावी भाष्य करणे हा देखील उद्देश होता.

4. स्वातंत्र्योत्तर काळ:

वृत्तपत्रांचा स्वतंत्रोत्तर काळ हा भारतीय पत्रकारितेसाठी एक महत्वाचा आणि स्थित्यंतराचा काळ ठरला. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर वृत्तपत्रांची भूमिका आणि स्वरूप बदलले. या काळात अनेक नवीन आव्हाने आणि संधी वृत्तपत्रांसमोर उभ्या राहिल्या. स्वतंत्रोत्तर काळातील वृत्तपत्रांचे महत्वाचे टप्पे आणि वैशिष्ट्ये:

१. राष्ट्र उभारणीतील सहभाग: स्वातंत्र्यानंतर वृत्तपत्रांनी देशाला एकत्र ठेवण्याचे आणि राष्ट्र उभारणीच्या कार्यात सक्रिय योगदान दिले. पंचवार्षिक योजना, विकास प्रकल्प आणि सरकारी धोरणे लोकांपर्यंत पोहोचवून त्यांना सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित केले. सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मता वाढवण्यासाठी वृत्तपत्रांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

२. लोकशाहीचा आधारस्तंभ म्हणून विकास: वृत्तपत्रांनी लोकशाही मूल्यांचे जतन आणि संवर्धन करण्याचे कार्य अधिक जबाबदारीने स्वीकारले. सरकार आणि प्रशासनाच्या कामकाजावर लक्ष ठेवणे, जनतेच्या समस्या व अपेक्षा सरकारपर्यंत पोहोचवणे आणि शासनाला अधिक जबाबदार बनवणे हे वृत्तपत्रांचे

महत्वाचे कार्य बनले. निवडणुका, राजकीय घडामोडी आणि संसदीय कामकाज यांवर नियमित आणि विस्तृत वार्ताकन सुरु झाले.

३. प्रसार आणि वाढ: स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण आणि साक्षरतेच्या प्रसारासोबतच वृत्तपत्रांचाही प्रसार मोठ्या प्रमाणात वाढला. लहान शहरे आणि ग्रामीण भागांपर्यंत वृत्तपत्रे पोहोचू लागली. अनेक नवीन वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके सुरु झाली, ज्यामुळे वाचकांना विविध विचार आणि दृष्टिकोन उपलब्ध झाले.

४. भाषिक पत्रकारितेचा उदय आणि विकास: प्रादेशिक भाषांमधील वृत्तपत्रांची लोकप्रियता वाढली. मराठी, हिंदी, तामिळ, बंगाली यांसारख्या भाषांमधील वृत्तपत्रांनी स्थानिक बातम्या आणि समस्यांना अधिक महत्त्व दिले, ज्यामुळे त्यांचा प्रभाव अधिक वाढला. भाषिक वृत्तपत्रांनी स्थानिक संस्कृती आणि परंपरा जतन करण्यातही महत्वाची भूमिका बजावली.

५. तांत्रिक बदल आणि आधुनिकीकरण: छपाई तंत्रज्ञानात सुधारणा झाली आणि जलद गतीने वृत्तपत्रे छापणे शक्य झाले. ऑफसेट प्रिंटिंग आणि रंगीत छपाईमुळे वृत्तपत्रे अधिक आकर्षक आणि वाचायला सोयीस्कर झाली. बातमी संकलन आणि प्रसारणाच्या पद्धतींमध्येही बदल झाले. टेलिप्रिंटर आणि इतर आधुनिक उपकरणांचा वापर सुरु झाला.

६. सामाजिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित: वृत्तपत्रांनी केवळ राजकीय बातम्यांवरच नव्हे, तर सामाजिक समस्यांवरही अधिक लक्ष केंद्रित केले. जातीयवाद, अस्पृश्यता, लिंगभेद, दारिद्र्य, भ्रष्टाचार आणि पर्यावरण यांसारख्या महत्वाच्या विषयांवर वृत्तपत्रांनी आवाज उठवला आणि जनजागृती केली.

७. आणीबाणीचा काळ (१९७५-१९७७): या काळात वृत्तपत्रांवर सेन्सॉरशिप लादण्यात आली, ज्यामुळे त्यांच्या स्वातंत्र्यावर गदा आली. अनेक वृत्तपत्रांनी सरकारचा विरोध पत्करून आपले कर्तव्य बजावले, तर काहींनी तडजोड केली. हा काळ भारतीय पत्रकारितेसाठी एक कसोटीचा होता.

८. उदारीकरण आणि जागतिकीकरण: १९९० च्या दशकात आलेल्या उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे वृत्तपत्र व्यवसायात मोठे बदल झाले. खासगी वृत्तवाहिन्यांचा उदय झाला, ज्यामुळे वृत्तपत्रांना स्पर्धेचा सामना करावा लागला. बातम्यांच्या प्रस्तुतीकरणात व्यावसायिकता वाढली आणि जाहिरातींचे महत्त्व वाढले.

९. इंटरनेट आणि डिजिटल पत्रकारिता: एकविसाव्या शतकात इंटरनेट आणि डिजिटल माध्यमांच्या आगमनामुळे वृत्तपत्रे एका नवीन युगात प्रवेश करत आहेत. अनेक वृत्तपत्रांनी आपले ऑनलाइन आवृत्त्या सुरु केल्या आहेत आणि सोशल मीडियाचा वापर करून वाचकांशी थेट संवाद साधत आहेत. डिजिटल पत्रकारितेमुळे बातम्या त्वरित आणि जगभरात पोहोचवणे शक्य झाले आहे, पण यामुळे बातमीची सत्यता आणि विश्वासार्हता टिकवून ठेवण्याचे आव्हानही उभे राहिले आहे.

एकंदरीत मराठी वृत्तपत्रांनीही स्वतंत्रोत्तर काळात महत्त्वपूर्ण वाटचाल केली. अनेक नवीन दैनिके, साप्ताहिक आणि मासिके सुरु झाली. ग्रामीण भागातील समस्या, साहित्य, कला आणि संस्कृती यांसारख्या विषयांना मराठी वृत्तपत्रांनी अधिक महत्त्व दिले. 'लोकसत्ता', 'महाराष्ट्र टाइम्स', 'सकाळ', 'लोकमत' यांसारख्या वृत्तपत्रांनी मराठी वाचकांमध्ये आपले खास स्थान निर्माण केले आणि सामाजिक व राजकीय विचारांना दिशा दिली. थोडक्यात, स्वतंत्रोत्तर काळ हा भारतीय वृत्तपत्रांसाठी विकास, विस्तार आणि बदलांचा काळ होता. लोकशाहीच्या आधारस्तंभापासून ते आधुनिक डिजिटल युगापर्यंत वृत्तपत्रांनी आपली भूमिका आणि महत्त्व कायम ठेवले आहे, जरी स्वरूप आणि कार्यपद्धतीत बदल झाले असले तरी.

समारोप:

1. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दर्पण' सुरु करून मराठी पत्रकारितेचा पाया घातला.
2. वृत्तपत्रांनी समाजसुधारकांच्या विचारांना व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले.
3. पत्रकारितेने लोकांना एकत्र आणून स्वातंत्र्यलढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
4. स्वातंत्र्यानंतर पत्रकारितेने लोकशाही मूल्यांचे जतन केले.
5. स्वातंत्र्यानंतर पत्रकारितेने नवीन माध्यमांचा स्वीकार आणि तंत्रज्ञानाचा वापर.

मराठी पत्रकारितेचा इतिहास हा अनेक स्थित्यंतरांतून गेलेला आहे. समाजाच्या विकासात आणि लोकांच्या विचारांना दिशा देण्यात या माध्यमाचे योगदान नेहमीच महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. आजही मराठी पत्रकारिता आपल्या सामाजिक जबाबदारीचे भान ठेवून कार्यरत आहे.

संदर्भग्रंथ:

1. मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास - लेले रा.के., कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे १९८४
2. मराठी पत्रकारितेची वाटचाल - रा. ना. चव्हाण
3. मुद्रित प्रसार माध्यमासाठी लेखन कौशल्ये - य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक
4. मराठी पत्रकारिता: स्वरूप आणि विकास - डॉ. अरविंद जोशी
5. मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास (खंड १ व २) - ना. सी. फडके